

УДК 316.343.622

О.Рахманов,
кандидат соціологічних наук

СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА ВЛАСНИКІВ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМА ФІКСАЦІЇ КІЛЬКОСТІ

Ця стаття присвячена проблемі фіксації кількості соціальної верстви власників великого капіталу в українському суспільстві. Недоліком соціологічних досліджень та статистичних обстежень є недостатня можливість відобразити найбагатшу верству населення. Автор робить висновок, що соціальна верства власників крупного капіталу в Україні налічує 0,3–0,7% дорослого населення.

Keywords: *large capital owners, percentage of the population.*

Ключові слова: *власники великого капіталу, частка населення.*

Ключевые слова: *собственники крупного капитала, доля населения.*

При дослідженні класової структури сучасного суспільства застосування соціологічних методик виокремлення верстви власників великого приватного капіталу створює серйозні методологічні та методичні проблеми. Недоліком емпіричних соціологічних досліджень є неможливість відобразити найбагатшу верству населення. Інтерв'юери майже не можуть проникнути в оселі найбагатших людей. Можна тільки гадати, чому в більшості фахових опитувань не зафіксовано жодного респондента, який би відніс за матеріальним становищем власну сім'ю до багатой. Саме ці проблеми примусили Д.Голдторпа скоригувати власну класову схему та взагалі вилучити бур-

жуазію як самостійний клас, поєднавши великих власників з менеджерами в єдиний *service class*. З подібними проблемами зіткнулася дослідницька група на чолі з Е.Райтом. При формуванні репрезентативної національної вибірки у Великій Британії виявилось, що серед опитаних, яких можна віднести до буржуазії, всі були співвласниками максимум середніх фірм. Крім цього, вони були не тільки власниками частини фірм, а й виконували там управлінські функції, які займали багато вільного часу. Зокрема, Г.Маршал, який брав участь у дослідженні Е.Райта, вельми критично відгукнувся про класову схему свого керівника, піддавши сумніву виокремлення у вибірці 26 членів “буржуазії”, яка становила лише 2% зайнятого населення [1, р. 56]. Більше того, у звичайних соціологічних опитуваннях група великих власників фактично не “схоплюється”. Унаслідок цього класовий аналіз більшості досліджень не фіксує дуже важливої групи суспільства, яка володіє та контролює основну частину національного багатства. Метою цієї статті є вторинний аналіз емпіричних даних, на основі яких робиться спроба охопити масштаби верстви власників великого приватного капіталу в соціальній структурі українського суспільства. Для цього будуть залучені дані про кількість роботодавців, підприємців у великому бізнесі, власників великих підприємства та осіб, основним доходом яких є відсотки від інвестицій, страхування, власності тощо.

Якщо дивитися з погляду традиційного розуміння соціальної групи, то власники великого приватного капіталу – це група людей, які володіють певною низкою соціальних ознак, а саме володінням засобами виробництва та грошовим капіталом. Ідеальні типи класичного капіталіста – рантьє, акціонер та роботодавець. Капіталіст у якості промисловця (чи в якості акціонера банку, що дає кредити на виробництво) пропонує робочі місця на ринку праці. У класичному капіталізмі ключовою фігурою був власник фірми. Сучасний капіталізм набув переважно корпоративного характеру, тому одиницею виміру є не

сам власник, а кількість акцій, сконцентрованих у руках певної особи чи групи осіб. При цьому значна частина капіталу розосереджена або знаходиться в процесі переходу з рук в руки на фондовій біржі. Це, своєю чергою, створює додаткові проблеми виокремлення соціальної одиниці – самого власника.

З розвитком капіталізму концентрація і централізація капіталу призвели до банкрутства дрібних, середніх і частини великих капіталістів. Унаслідок цього скоротилася частка буржуазії у соціальній структурі західних суспільств. Наприклад, у США власники підприємств і власники фірм (разом з дрібною буржуазією, керівниками й вищими посадовими особами) у 1870 р. становили 30% зайнятого населення, у 1910 р. – уже 23%, а у 1950 р. їх частка дорівнювала 15,9%. У Великій Британії підприємці у 1851 р. становили 8,1% самодіяльного населення, а у 1951 р. – тільки 2,04%. У цілому у високорозвинених капіталістичних країнах велика буржуазія становила в середині ХХ ст. приблизно 1–3% самодіяльного населення [2, с. 128]. За іншими даними, у 1960–1970 рр. частка буржуазії у високорозвинених капіталістичних країнах становила від 1–2% до 3–4% [3, с. 281]. Якщо взяти 1980-і роки, то соціальна спрямованість скандинавських країн вирізняла меншу кількість великої буржуазії: якщо в США і Великій Британії їхня кількість дорівнювала відповідно 1,8% та 2,0%, то у Швеції їх налічувалося 0,7% [4, р. 67]. Сучасні реалії свідчать, що у громадській думці утвердилося усвідомлення про існування у соціальній структурі західних країн групи чисельністю в 1%, яка відображає верству великих власників. Так, протестний рух “Осциру Wall Street” (“Захопи Волл-стріт”), який розпочався восени 2011 р. у Нью-Йорку та поширився на інші великі міста США, Європи. Основним політичним гаслом цього руху став “We are the 99%” (“Нас 99%”), вказуючи цим на паразитуючий 1% багатіїв.

Досліджуючи українське суспільство, М.Шульга припускає, що показником розподілу власності у суспільному

виробництві може виступати структура зайнятості. “З точки зору наявності власності є підстави припустити, що роботодавці є великими приватними власниками, самозайняті – дрібними, а наймані працівники не мають жодної приватної власності, окрім особистої. Тобто на цій підставі можна було б дійти висновку, що великі приватні власники мають власні підприємства, офіси, для роботи на яких наймають працівників. А самозайняті – це дрібні підприємці, котрі мають у власності певні засоби виробництва, знаряддя праці, але не використовують працю інших людей” [5, с. 61]. Критерієм визначення масштабу бізнесу є чисельність найманих працівників у певному бізнесі. Статистичні дані щодо основних показників діяльності підприємств за їх розмірами сформовані за критеріями великих, середніх та малих підприємств, які визначені у Господарському кодексі України. Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн грн. Великими визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму 100 млн грн. Середніми визнаються усі інші підприємства [6, с. 27–28].

Державний комітет статистики України визначає статуси зайнятості на основі класифікації, розробленої відповідно до рекомендацій 15-ї Міжнародної конференції статистиків праці від 28 січня 1993 р. В основу класифікації статусів зайнятості покладено критерій володіння засобами виробництва: наймані працівники, роботодавці, самозайняті та безкоштовно працюючі члени сім’ї. Роботодавці класифікуються як особи, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників. Динаміка частки (%) роботодавців віком 15–70 років до всього зайнятого населення, яку надає

Таблиця 1

**Динаміка кількості роботодавців
віком 15–70 років (%)**

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Роботодавці	0,7	0,8	1,0	1,0	1,3	0,8	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0

Держкомстат, свідчить у цілому про стабільну кількість (близько 1%) цієї верстви у соціальній структурі українського суспільства (табл. 1).

Крім цього, Держкомстат України на основі обстежень 2007–2009 рр. надав інформацію про гендерний та поселенський розподіл верстви роботодавців. Трирічна динаміка статевого розподілу цієї групи свідчить у цілому про стабільну тенденцію: у 2007 р. серед роботодавців зафіксовано 33% жінок і 67% чоловіків; у 2008 р. – 33,3% жінок і 66,7% чоловіків; у 2009 р. – 33,4% жінок і 66,6% чоловіків. Невеличка динаміка простежується стосовно поселенського розподілу групи роботодавців: так, у 2007 р. 82% представників цієї верстви проживало у містах і 18% мешкало у селах; у 2008 р. – 81,5% і 18,5% роботодавців проживало відповідно у містах і селах; у 2009 р. 79,5% представників цієї групи проживало у містах і 20,5% – у селах [7, с.82; 8, с. 82–84; 9, с. 73–74].

Подібна класифікація за критерієм володіння засобами виробництва застосована у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України з 2002 р. і дає дещо відмінні результати, ніж у попередньому випадку, оскільки береться відсоток від усього дорослого населення (табл. 2).

Треба зазначити, що дані за 2007 і 2009 рр. у вище поданій таблиці становлять результати опитування Інституту соціології НАН України у рамках омнібусу “Громадська думка в Україні – 2007” та “Громадська думка в Україні – 2009”, у яких класифікація ділової верстви приватних власників представлена як “працює у власному сімейно-

Таблиця 2

**Динаміка відповідей на запитання
“Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?” (%)**

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2009	2010
Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	1,5	0,8	1,6	1,1	1,7	2,0	1,8	1,9

му бізнесі”, яка взята на озброєння після приєднання України до Європейського соціального дослідження. Ця кваліфікація цілком дотична, оскільки йдеться про однаковий зміст зайнятості та структуру володіння засобами виробництва. Принаймні динаміка відсотків ділових верств свідчить про відсутність суттєвих відмінностей.

Водночас дані другої і третьої хвиль (2005, 2007 рр.) Європейського соціального дослідження (ESS) засвідчили дещо нижчу кількість верстви бізнесменів-власників в Україні; і лише дані четвертої хвилі (2009 р.) вказують на подібний відсоток цієї групи у соціальній структурі населення (табл. 3). Утім, у нас є можливість порівняти частки тих, хто працює у власному бізнесі, у європейських країнах.

Якщо порівняти відсотки власників у структурі зайнятості країн Європи, то можна умовно виокремити три групи держав. У першій групі, де кількість власників у середньому не перевищує 1%, представлені Данія, Ізраїль, Португалія, Росія, Словаччина, Туреччина, Франція, Чеська Республіка та Швеція. У другій групі – у таких країнах, як Бельгія, Велика Британія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Латвія, Польща, Румунія, Угорщина, Україна – кількість власників варіюється у середньому в межах 1–2%, що загалом збігається з загальноєвропейським показником. У третій групі, а саме в таких країнах, як Австрія, Болгарія, Греція, Ісландія, Кіпр, Словенія, Фінляндія, Хорватія та Швейцарія, кількість власників у більшості випадків перевищує 2%.

Таблиця 3

**Динаміка розподілу ствердних відповідей населення Європи
на запитання “На Вашій основній роботі Ви ... працюєте
у власному сімейному бізнесі” (%)**

<i>Країна Європи</i>	<i>Працюють у власному бізнесі</i>		
	<i>2005</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>
Австрія	1,6	2,7	–
Бельгія	1,5	1,4	1,2
Болгарія	–	2,1	2,3
Велика Британія	1,4	1,5	1,8
Греція	2,7	–	2,6
Данія	0,8	1,3	0,5
Естонія	0,4	0,8	1,1
Ізраїль	–	–	0,6
Ірландія	1,7	1,7	–
Ісландія	3,5	–	–
Іспанія	1,2	2,0	1,8
Кіпр	–	3,7	2,7
Латвія	–	0,9	1,3
Люксембург	0,9	–	–
Нідерланди	1,3	1,4	1,9
Німеччина	1,4	1,0	1,0
Норвегія	1,3	1,3	1,1
Польща	1,2	1,0	1,3
Португалія	0,5	0,6	0,9
Росія	–	0,7	0,8
Румунія	–	0,8	1,8
Словаччина	1,1	0,3	0,9
Словенія	2,5	2,6	3,7
Туреччина	–	–	0,8
Угорщина	0,0	2,1	1,2
Україна	1,0	0,8	1,8
Фінляндія	2,4	3,2	2,7
Франція	–	0,8	0,7
Хорватія	–	–	2,2
Чеська Республіка	0,9	–	0,9
Швейцарія	2,7	2,4	1,8
Швеція	0,7	0,6	1,0
<i>Загалом по Європі</i>	<i>1,6</i>	<i>1,7</i>	<i>1,4</i>

Враховавши досвід класового аналізу в проекті ESS, О.Симончук проаналізувала дані Омнібусу–2007 і двох хвиль ESS (2005 і 2007 рр.) щодо класової структури України з погляду різних класових схем [10]. Було використано комп'ютерну технологію статистичного аналізу SPSS та адаптовано запитання і синтаксиси для ґрунтовного аналізу. Найбільш адекватною для фіксації власників великого приватного капіталу є неомарксистська класова схема Е.Райта, яка заснована на багатовимірній моделі експлуатації. Класові позиції в ній виокремлено за трьома вимірами. Стосовно власності на засоби виробництва типологія розділена на два сектори: власники і наймані працівники. Сектор власників представлений трьома верствами, що відрізняються кількістю найманих працівників: капіталісти (мають понад 10 працівників), дрібні роботодавці (2–9 працівників) і самозайняті (без найманих працівників). Капіталісти як великі роботодавці загалом становлять 0,3–1,7% (табл. 4). Оскільки йдеться про різні дослідження (Європейське соціальне дослідження та омнібус Інституту соціології НАН України), буде некоректним говорити про якусь динаміку.

Таблиця 4

Власники приватного капіталу у класовій структурі українського суспільства за схемою Е.Райта (%)

<i>Клас власників</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус – 2007</i>
Капіталісти	0,3	0,5	1,7
Дрібні працедавці	1,2	1,9	3,5
Дрібна буржуазія	0,6	1,9	0,0
Всього	2,1	4,3	5,2

Джерело: [10, с. 158].

Проблема статистичної фіксації кількості великих власників у суспільствах з низькою легітимацією приватної власності наштовхнулася на небажання декларування своїх статків. На Заході стандартним представником вели-

кого капіталу є особа з обсягом капіталу від \$2 млн [11]. Певну інформацію про кількість багатих українців повідомляє Державна податкова адміністрація. Так, загалом по Україні дохід понад 1 млн грн за 2010 р. задекларували 7311 громадян. Найбільшу кількість мільйонерів, за підсумками кампанії декларування, зафіксовано у Києві (894 особи), Дніпропетровський (681) та Донецькій (524) областях [12]. Існують інші, експертні оцінки кількості багатіїв в Україні. Так, за словами М.Азарова, якщо у 2003 р. кількість мільйонерів сягала 850 осіб, у 2004 р. – 1 тис. 871 особу, то у 2006 р. – близько 50 тис. [13, с. 80]. Крім цього, називається цифра понад 11 тис. фізичних осіб – власників великих статків в Україні [11]. Водночас, як повідомила “Українським національним новинам” прес-служба Державного комітету статистики, багаті громадяни становлять 0,5–0,7% загальної кількості українців (46 млн), тобто це 230–320 тис. осіб. Їхні річні доходи становлять від декількох мільйонів до декількох мільярдів доларів [14]. Тому виникає потреба перевірити ці різні версії.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України кількість великих власників частково можна визначити за показником типу зайнятості (“Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час”), у якому однією з альтернатив є позиція “підприємець у великому або середньому бізнесі” (табл. 5).

Таблиця 5

Динаміка частки населення України, яка визначила себе підприємцями у великому або середньому бізнесі (%)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Підприємець у великому або середньому бізнесі	0,5	1,0	1,0	0,7	0,7	0,8	0,9	0,8	0,6	0,3	0,7	0,8	0,9	1,1	1,1

Якщо не брати до уваги зменшення у 2003 р., у цілому загальна кількість підприємців у великому і середньому бізнесі сягає близько 1%. Очевидно, що кількість підприємців, зайнятих у великому бізнесі, значно менша 1%. До того ж треба мати на увазі, що респонденти, які ідентифікували себе як підприємців у великому бізнесі, не можуть гарантовано бути власниками цього бізнесу.

Крім моніторингового дослідження, Інститут соціології НАН України у рамках опитувань “Громадська думка в Україні – 2006” та “Громадська думка в Україні – 2009” ставив запитання про власність, якою володіє сім’я респондента (табл. 6).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей населення України
на запитання “Відмітьте, будь ласка, що із наведеного
нижче має у власності Ваша сім’я?” (%)**

Предмети власності	2006		2009	
	N	%	N	%
Побутові речі тривалого вжитку (холодильник, телевізор тощо)	1708	94,9	1667	92,7
Індивідуальні транспортні засоби (автомобіль, мотоцикл, човен тощо)	533	29,6	589	32,7
Житло (квартира, будинок)	1586	88,1	1622	90,2
Присадибна земельна ділянка	759	42,2	745	41,4
Дачна земельна ділянка	266	14,8	263	14,6
Акції підприємств, паї у ЗАТ, ВАТ тощо	130	7,2	74	4,1
Земельний пай	292	16,2	240	13,3
Мале підприємство	26	1,4	37	2,1
Велике підприємство	0	0,0	1	0,1
Нічого	27	1,5	41	2,3

Якщо дослідження 2006 р. зовсім не виявило тих, хто володіє великими підприємствами, то у дослідженні 2009 р. в опитування потрапив один респондент, який зазначив велике підприємство у власності своєї сім’ї, що становило 0,1% загальної кількості опитаних. Очевидно, що це саме той випадок, коли великі власники є недосяжними для соціологів.

Крім цього, в опитуваннях Інституту соціології НАН України “Громадська думка в Україні – 2006” та “Громадська думка в Україні – 2009” населенню ставилося запитання “У яких приватизаційних процесах довелося узяти участь Вам, членам Вашої сім’ї?”. В обох випадках серед різних варіантів приватизаційних процесів 0,3% респондентів зазначили купівлю підприємства на аукціоні або конкурсі. З одного боку, не варто вбачати в цій цифрі точну кількість великих власників в Україні, оскільки не зрозуміло, в якому статусі респондент чи його родичі брали участь у приватизаційних процесах та якого розміру було придбане підприємство. З іншого боку, ця інформація може бути наближеною до реальної кількості власників великого бізнесу, оскільки на приватизаційних аукціонах або конкурсах продавалися переважно великі підприємства (третій етап приватизації (1999–2004 рр.) – т.зв. грошова приватизація).

Серед інших ознак соціальної групи власників великого приватного капіталу можна розглядати чинник “рантье” – доходу родини, джерелом якого є інвестиції, заощадження, страхування або власність. У Європейському соціальному дослідженні населенню різних країн ставиться запитання “Що є головним джерелом доходу Вашої родини?”. Серед різних варіантів доходу респондентам дається можливість зазначити, що головним джерелом доходу родини є інвестиції, заощадження, страхування або власність (табл. 7).

Якщо взяти відсотки тих, хто вказав, що головним джерелом доходу родини є інвестиції, заощадження, страхування або власність, то можна умовно виокремити три групи країн Європи. У першій групі розташовані ті країни, де кількість цієї верстви налічує понад 1% дорослого населення: Велика Британія, Данія та Хорватія. Загалом від 0,5% до 1% сягає кількість тих, хто має дохід з інвестицій, заощаджень, страхування або власності, у таких країнах, як Кіпр, Норвегія, Ізраїль, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Фінляндія, Швейцарія та Швеція. У таких країнах, як Австрія, Болгарія, Греція, Естонія, Ірландія, Іслан-

Таблиця 7

Динаміка кількості тих, хто вказав, що головним джерелом доходу родини є інвестиції, заощадження, страхування або власність (%)

Країна Європи	Дохід від інвестицій, заощаджень, страхування або власності		
	2005	2007	2009
Австрія	0,3	0,2	–
Бельгія	0,4	0,6	0,6
Болгарія	–	0,2	0,3
Велика Британія	1,1	1,1	1,7
Греція	0,3	–	0,4
Данія	0,9	0,9	1,1
Естонія	0,0	0,1	0,2
Ізраїль	–	–	0,6
Ірландія	0,2	0,6	–
Ісландія	0,3	–	–
Іспанія	0,1	0,2	0,2
Кіпр	–	1,2	0,6
Латвія	–	0,2	0,1
Люксембург	0,3	–	–
Нідерланди	0,5	0,7	0,4
Німеччина	0,6	0,7	0,9
Норвегія	0,6	1,0	0,4
Польща	0,1	0,2	0,3
Португалія	0,1	0,4	0,2
Росія	–	0,0	0,0
Румунія	–	0,2	0,3
Словаччина	0,3	0,1	0,1
Словенія	0,1	0,5	0,4
Туреччина	–	–	0,3
Угорщина	0,0	0,1	0,1
Україна	0,1	0,0	0,1
Фінляндія	0,6	0,7	0,6
Франція	–	0,4	0,2
Хорватія	–	–	1,3
Чеська Республіка	0,3	–	0,2
Швейцарія	0,8	0,8	0,7
Швеція	0,0	0,6	0,8
<i>Загалом по Європі</i>	<i>0,4</i>	<i>0,5</i>	<i>0,5</i>

дія, Іспанія, Латвія, Люксембург, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Франція та Чеська Республіка ця верства становить приблизно 0,1%–0,5%. Три хвили Європейського соціального дослідження не зафіксували людей цієї категорії у Росії (як і в Україні в дослідженні 2007 р.).

Таким чином, аналіз емпіричних даних виявив відмінності у кількісних характеристиках тих показників, за якими можна побічно визначити масштаби верстви власників великого приватного капіталу в Україні. Зокрема, частка тих, хто визначив себе підприємцями у великому або середньому бізнесі, становить близько 1% дорослого населення. Частка роботодавців сягає 1% зайнятого населення та близько 2% дорослого населення. Кількість тих, хто працює у власному сімейному бізнесі, становить від 1% до 1,8% дорослого населення України, що загалом відповідає середньоєвропейським показникам. Враховуючи те, що ці показники охоплюють також середніх і дрібних власників, частка великих власників є нижчою за ці відсотки. Про це свідчать результати досліджень, у яких збігається кількість тих, хто вказав, що головним джерелом доходу родини є інвестиції, заощадження, страхування або власність, та тих, хто вказав, що його сім'я має у власності велике підприємство, – 0,1% дорослого населення України. До того ж кількість тих, хто брав участь у приватизаційних процесах, зокрема, у купівлі підприємства на аукціоні або конкурсі, сягає 0,3% дорослого населення. Однак проблема досяжності в соціологічних опитуваннях верстви великих власників не дозволяє остаточно зупинитися в аналізі саме на цих частках. Крім цього, аналіз класової структури України за схемою Е.Райта (Європейське соціальне дослідження) виявив чисельність верстви “капіталістів” у межах 0,3–0,5% дорослого населення. За даними Державного комітету статистики, багаті громадяни становлять 0,5–0,7% загальної кількості населення України. Таким чином, беручи до уваги дані різних соціологічних досліджень та статистичні оцінки, можна стверджувати, що *верства власників великого капіталу в Україні становить 0,3–0,7% дорослого населення.*

Література

1. *Marshall G. Social class in modern Britain* / Gordon Marshall, David Rose, Howard Newby, Carolyn Vogler. – London : Routledge, 1989. – 336 p.
2. *Милейковский А.Г. Буржуазия* / А.Г.Милейковский, Н.Н.Кучинский // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 4. БРАСОС–ВЕШ. – М. : Советская энциклопедия, 1971. – С. 127–129.
3. *Глезерман Г.Е. Классы* / Г.Е.Глезерман // Большая советская энциклопедия. – Т.124. КВАРНЕР–КОНГУР. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – С. 280–283.
4. *Marshall G. Repositioning class: social inequality in industrial societies* / G. Marshall. – London : Sage, 1997. – 236 p.
5. *Шульга М.О. Уявлення населення про соціальну структуру українського суспільства* / М.О.Шульга // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення другої Всеукраїнської соціологічної конференції. – К. : САУ, ІС НАНУ, 2002. – С. 55–66.
6. *Діяльність суб'єктів господарювання 2009* : Стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2010. – 424 с.
7. *Економічна активність населення України 2007* : Стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008. – 224 с.
8. *Економічна активність населення України 2008* : Стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2009. – 235 с.
9. *Економічна активність населення України 2009* : Стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2010. – 208 с.
10. *Симончук О. Класи в Україні у перспективі альтернативних класових схем* // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т НАН України, 2007. – С. 153–162.
11. *Александров А. Богатые и успешные* / Алексей Александров [Электронный ресурс] // Инвестгазета. – 6 июля 2011. – №25. – Режим доступа : <http://www.investgazeta.net/blogi/bogatye-i-uspeshnye-161582/>.
12. Повідомлення прес-служби ДПС України від 6 вересня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sta.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=335117&cat_id=90622.
13. *Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине.* – К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.
14. *Мілюта В. Середній дохід українця – 200 доларів на місяць* / Вікторія Мілюта [Електронний ресурс]. – Українські національні новини. – 13.04.2011. – Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/ua/news/13-04-2011/331205/>.